

Aký je stav Open Access v Českej republike? Prezradí to nová kniha...

Tento článok je zverejnený pod licenciou „Creative Commons uvedenie autora“. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Kniha „Otvorený prístup k vedeckým informáciám: súčasný stav v Českej republike a vo svete“ bola vydaná koncom roku 2015 v Brne, ČR, v nakladateľstve VUTIUM (editori: Petra Dědičová, Pavla Rygelová, Jiří Marek, Jan Skůpa). PDF verzia poskytnutá na recenziu má 255 číslovaných strán. Predslov napísal legendárny Peter Suber z Harvardskej univerzity v Cambridge (USA) a už ten dáva tušiť, že zrejme pôjde o zaujímavú a nezvyčajnú publikáciu...

Podobné ucelené dielo o Open Access v češtine ešte neexistuje; monografia je v tomto zmysle unikátna a myslím, že sa bude ešte dlho v ČR aj SR citovať. Texty jednotlivých kapitol napísalo viac ako 15 autorov, prevažne z knihovníckeho a akademického prostredia. Ich kolektív je pestrý, nájdeme tu viaceré zaujímavé mená. Páčilo by sa mi, keby medzi nimi bol vydavateľ alebo „policy maker“, doplnilo by to mozaiku. Taktiež by bolo príjemné pridať aspoň stručné profily autorov, aby aj čitateľ, ktorý ich nepozná osobne, lepšie porozumel, čím mohla ich práca ovplyvniť názory, ktoré prezentujú a aby pochopil, prečo sú odborníci vo svojej téme (napr. Matěj Myška riadi Creative Commons ČR, tento potenciálne zaujímavý „disclaimer“ by mohol byť uvedený).

Kniha má päť hlavných kapitol: od úvodu do problematiky prechádza k analýze modelu otvoreného prístupu, sleduje situáciu v zahraničí a ČR, a napokon sa zamýšľa nad vývojom otvoreného prístupu v ČR. Obsah je logicky členený a dostatočne rozmanitý, najviac, podľa mňa môže obohatiť vedcov, vedúcich predstaviteľov univerzít a iných výskumných inštitúcií, knihovníkov, vydavateľov, politikov a vysokoškolských študentov. Zostavovatelia píšú, že „vzhľadom k vymedzenému rozsahu knihy nie sú niektoré témy popísané tak detailne, ako by si zaslúžili“, z môjho pohľadu sa vo väčšine kapitol podarilo nastaviť vhodnú rovnováhu šírky a hĺbky záberu.

Prečo sa vôbec zamýšľať nad otvoreným prístupom? Máme nejaký problém, ktorý je potrebné riešiť? V predslove píše Peter Suber, že „nijaká knižnica na svete si nemôže dovoliť financovať predplatné k všetkým vedeckým časopisom — naopak: percento časopisov, ktoré dokáže zaplatiť, postupom času klesá, pretože množstvo nového výskumu a ceny časopisov rastú rýchlejšie ako rozpočty knižníc“. Túto myšlienku rozvíja prvá kapitola knihy, kde sa dozvieme o kríze časopisov, historickom vývoji a možných riešeniach. Uvidíme, že otvorenosť je výhodná nielen pri vedeckej komunikácii, ale aj pri publikovaní verejných dát, vzdelávacích materiálov či používaní open source softvéru (ktorý sa u nás teraz dostáva do povedomia aj vďaka aktivitám platformy slovensko.digital).

Jiří Rákosník z Akadémie vied ČR poukazuje na to, že je potrebné správne nastaviť systém hodnotenia vedy: „Inštitúcie často nemajú motiváciu zavádzať potrebné opatrenia ako budovanie inštitucionálnych repozitárov, školenie zamestnancov a vytváranie podmienok pre zvýšenie ich záujmu o napĺňanie princípov otvoreného prístupu.“ U našich západných susedov aj u nás je priestor vytvoriť také prostredie, v ktorom je otvorenosť prirodzená a pozitívne hodnotená.

Nastavenie pravidiel je kľúčové

Čitateľ sa dozvie o rôznych modeloch fungovania Open Access, o národných a inštitucionálnych politikách, rovnako ako politikách grantových agentúr (ktoré pre vedcov určujú rámec, v rámci ktorého realizujú svoj výskum a publikačnú činnosť), ako aj o repozitároch. V každej oblasti je v jednotlivých kapitolách aktuálny prehľad diania v ČR aj zahraničí a nájdú sa tu mnohé praktické tipy, ktoré môže vedec alebo knihovník okamžite využiť. Tí, ktorí chcú mať prehľad o aktuálnych trendoch, ocenia aj odkazy na mnohé kvalitné použité zdroje. Keďže množstvo termínov je okrem českého prekladu spomenutých aj v origináli, vzdelávania chtví čitatelia si môžu dohľadať ďalšie detaily sami na internete.

Vedenie univerzít môžu zaujať „best practices“ vo svete, linky na príklady inštitucionálnych Open Access politik či tipy na implementáciu (fungujú mandatorne politiky, dobrovoľné sú na tom výrazne horšie). Vedenie grantových agentúr sa dočíta, že má v celom procese kľúčovú úlohu pri nastavení pravidiel, publikujúcich vedcov a výskumníkov zas poťší kapitola „Fondy na podporu zlatého otvoreného prístupu“.

Niekedy grantové agentúry a tvorcovia Open Access politik na inštitucionálnej alebo národnej úrovni hľadajú s vydavateľmi a vedcami rôzne kompromisné riešenia ako napr. embargá, kedy je článok otvorene zverejnený s oneskore-

ním (hovoria o nich na viacerých miestach kapitoly 2, 3 a 4) alebo rôzne výnimky. Ak však kompromisy nie sú explicitne stanovené len na rozumne krátke prechodné obdobie, ide najmä v prípade verejne financovaného výskumu o zvláštne konanie. Je predsa v záujme zainteresovaných strán, aby boli výstupy vedeckého bádania okamžite dostupné všetkým záujemcom. Toto sa pravdaže nepáči tým vydavateľom, ktorí majú zastaralé obchodné modely založené na exkluzívnom výkone autorských práv k vedeckému poznaniu, ktoré navyše vôbec nevytvorili ani nefinancovali.

Z embargu profitujú vykonávatelia práv, a tými spravidla nie sú autori či výskumné inštitúcie, ale často práve komerční vydavatelia. Ich primárnym záujmom je chrániť svoj biznis (toto je ich povinnosť, ktorá im vyplýva zo zákona) a veda preto u nich musí byť z definície vždy najskôr druhotná (inak povedané, majú o ňu záujem, ale len vtedy, ak to nie je v konflikte s tvorbou zisku). Toto vôbec neznamená, že sú nevyhnutne „zlí“ (práve naopak: ich know-how je pri distribúcii informácií niekedy veľmi cenné), ale ich pozíciu treba jednoznačne pomenovať a mať ju na pamäti.

Zároveň je potrebné uvedomiť si vyjednávaciu pozíciu vedeckej komunity a verejných inštitúcií ako celku. Ak by nejaké stavebné firmy prehlásili „my budeme stavať len také budovy, od ktorých nám ostanú aspoň na 100 rokov kľúče a pri ktorých my môžeme rozhodovať, kto a kedy do nich bude chodiť“, tak verejný obstarávateľ proste vyberie niekoho iného. Neobstojí ani argument „skláři nebudou mít co žrát“ známy z filmu Pelíšky: má v čase automobilovej revolúcie štát naďalej platiť za kone, aby ochránil kováčov, ktorí predávajú podkovy? Má brzdiť digitalizáciu telefónnej siete, aby ostala práca telefonickým spojovateľkám? Verejnosť nie je povinná financovať kováčov ani spojovateľky, ale tým, že presmeruje verejné zdroje do iných, perspektívnejších oblastí, bude motivovať organizácie, aby venovali svoju pozornosť tam, kde smeruje moderná spoločnosť. Toto isté platí o publikovaní.

Evolúcia si vyžaduje zmenu

Mohol by vzniknúť dojem, že prísna inštitucionálna, národná alebo iná politika bráni vedcom slobodne si zvoliť miesto, kde budú zverejňovať výsledky svojho bádania. Resp. že vedci prichádzajú o možnosť publikovať v nejakom konkrétnom časopise. Dá sa to ale vidieť aj inak: keď Nadácia Billa a Melindy Gatesovcov (najväčšia súkromná nadácia na svete) povedala, že embargá nebude akceptovať a že zo svojej Open Access politiky nebude udeľovať žiadne výnimky, vyslala tým dôležitý signál. Vydavatelia, ktorí majú biznis model postavený na embargách či iných obmedzeniach, týmto prišli o potenciálnych autorov — výskumníkov, ktorých nadácia Gatesovcov financuje. Inak povedané: ak sa nejaký časopis rozhodne chrániť svoj zastaralý ekonomický model, tak sám na tom stratí, a je preto pod tlakom prispôbiť sa novému prostrediu.

Inštitúcie, grantové agentúry a polici si musia uvedomiť, komu slúžia a kto má profitovať z verejne financovaného výskumu. Sú to vybraní vydavatelia alebo vedecká komunita a spoločnosť ako celok? A ak sa vedci bránia, že prichádzajú o možnosť maximalizovať impakt faktor a že ich to negatívne ovplyvní, nie je náhodou na mieste pozrieť sa na to, či je hodnotenie vedy správne nastavené, ak si vyžaduje etické kompromisy?

Ako riešenie sa ponúkajú verejné licencie. Matěj Myška v kapitole 4.3 (Vzťah práva a otvoreného prístupu) píše, že tieto „stavajú na súčasnom systéme autorského práva, ktoré autora považuje za vykonávateľa absolútnych práv voči všetkým. Na rozdiel od vynucovania exkluzivity si verejné licencie 'vynucujú slobodu'“

„Stahovať a tlačiť“ alebo niečo viac?

Jiří Kotouček z Akadémie vied ČR si všíma: „Nevyhnutnosť vzniku národných politík otvoreného prístupu v celej EÚ však už bola definovaná pred niekoľkými rokmi“ — teda teraz už nemusíme diskutovať, či je to potrebné robiť, ale skôr ako je to potrebné robiť. Ďalej pokračuje: „V zákone by potom mohlo byť jednoduché ustanovenie predpisujúce, že každá publikácia, ktorá vznikla v rámci projektu podporeného z verejných prostriedkov musí byť zdarma prístupná na internete tak, aby ju každý mohol čítať, sťahovať a tlačiť. Do úvahy pripadajú aj ďalšie oprávnenia používateľov ako upravovanie či šírenie, pokiaľ by u nich panovala zhoda.“

S takýmto prístupom je treba byť obozretný. Právo „čítať, sťahovať a tlačiť“ by bolo veľmi obmedzujúce. Vydavateľ by kludne mohol vyhlásiť, že články sú dostupné cez jeho špecializovanú čítačku v proprietárnych formátoch a nútiť používateľa, aby si musel sťahovať ďalší nezmyselný program, ktorý „chráni jeho intelektuálne vlastníctvo“. Každý vydavateľ (či dokonca každý časopis) by si mohol vytvoriť vlastnú čítačku, bolo by to plne v súlade so zákonom. Mohlo by stále existovať limitujúce embargo. Stále by tu mohli byť licenčné poplatky alebo aspoň byrokracia vždy, že niekto bude chcieť vložiť obrázok či graf vedeckej publikácie na svoj blog (áno, aj toto je dnes bežná prax). Stále by bola možná exkluzivita, čiže krajšie pomenovaný termín „monopol“. Obrovským problémom by mohol byť data mining (strojové spracovanie publikácií: výskumník nemá dosť dlhý život, aby našťudoval státisíce článkov vo svojom odbore a všetky ich navzájom poprepájal, môže mu s tým pomôcť počítač, ale môže to legálne robiť jedine, ak mu to umožnia dostatočne flexibilné licencie). A to už nehovoríme o budúcich inováciách, ktoré dnes ešte neexistujú, ale môžeme ich už dnes legislatívne „zabiť“. Ak raz nejaké spôsoby použitia „zamkneme“, tak držiteľia práv nemusia mať žiadnu moti-

váciu licencie meniť (napr. sa nemusí podariť držiteľov práv dohľadať, môžu medzičasom zomrieť a pod.). Navyše by to bola pri kvante vedeckej produkcie nepredstaviteľná logistická nočná mora.

Je preto lepšie obmedzenia eliminovať hneď, dať veľký pozor na polovičné riešenia a naplniť požiadavky Berlínskej deklarácie. Hoci je vo vedeckej komunite dôležité hľadať spoločnú reč, netreba sa spoliehať na to, že bude „panovať zhoda“ (súčasný stav nemusí vadiť každému a zvyk je železná košeľa). Je povinnosťou lídrov nastaviť pravidlá s ohľadom na budúcnosť.

Pohľad do budúcnosti

Posledná kapitola č. 5 (budúci vývoj otvoreného prístupu v ČR), je zo všetkých najútlejšia: ako jediná nemá podkapitolu, tvorí ani nie dve percentá rozsahu knihy. Možno sa zostavovatelia rozhodli neveštiť z krištáľovej gule, no tu vidím priestor pre širšiu reflexiu a načrtnutie želaného stavu.

Open Access komunita vo svete často diskutuje o svojich koreňoch z minulosti, prípadne rieši krízy prítomnosti. Odvážne pohľady vpred sú zriedkavejšie... Diskusiou „green vs. gold“ sme akoby ostali stáť v roku 2002, ako keby ani neexistovalo niečo iné ako inštitucionálne repozitáre vs. klasické časopisy.

Spomeňme si na rok 2002: na Slovensku (ktoré nebolo v EÚ ani NATO) vtedy ešte prezidentoval Rudolf Schuster a predsedom vlády bol Mikuláš Dzurinda. Bol to technologický pravek: neexistoval Facebook, Twitter, Gmail, Amazon Web Services (cloud), prehliadač Mozilla Firefox či Chrome, nebol tu YouTube, iPhone ani Android (a tým pádom ani žiadna z mobilných aplikácií, ktoré poznáme dnes, Instagram či WhatsApp). O bežnom broadbande v domácnosti či digitálnych fotoaparátach sme ešte len snivali, kým sme mnohí pozerali do staromódnych blikajúcich CRT monitorov a pripájali sa na internet cez modem (a šup-šup klikali, keď sa platilo za minútu pripojenia cez pevnú telefónnu linku). Wikipédia bola horúca novinka a ešte sa nevedelo, či sa uchyťí. Nedala sa bežne kúpiť legálna hudba (neexistoval obchod iTunes ani Google Play), nebol tu masový streaming (neexistoval Spotify, Deezer či Netflix). Na internet sme boli pripojení cez tisíckrát pomalšiu linku a počítače boli mnohonásobne drahšie ako dnes (na tých najlepších bežala novinka: Windows XP).

V týchto časoch sa formovali deklarácie Open Access: dialo sa tak v čase, kedy sa ešte len rodila dnešná infraštruktúra a vznikali dnešné biznis modely. A vývoj neskončil, pokračuje ďalej. Technologický svet o 10 – 15 rokov bude podobne odlišný ako ten nedávny, ktorý dnes už takmer nespoznávame. Je na to veda pripravená? Venujeme dostatočnú pozornosť tomu, aby boli aj komunikačná infraštruktúra aj licenčné prostredie nastavené tak, že očakávajú nové výzvy, nové technológie a záplavu dát? Alebo stále špekulujeme nad tým, ako najrozumnejšie pretransformovať papierovú podobu časopisu do digitálneho prostredia a nechať pritom zarobiť tých, ktorí sa snažia zubami-nechtami držať status quo?

CTRL-C(udzie) -> CTRL-V(lastné) vs. inovácia

Nie je problém kľčovito „preklopiť“ kamenný svet do digitálneho priestoru. Príklad z knihovníckeho sveta: v službe OverDrive (ktorú používajú desiatky tisíc knižníc v 40 krajinách) si môžu používatelia požičať elektronickú knihu napr. zo svojej mestskej knižnice. Ak už ale má niekto túto knihu požičanú niekto iný, tak je pre výpožičku nedostupná. To je predsa v poriadku, nie? Veď takto to fungovalo vždy! — Nuž, ak sa hlbšie nezamyslíme, tak sa s takýmto riešením kľudne uspokojíme. V elektronickom prostredí je však „nedostupnosť knihy“ absolútny nezmysel. E-booky nie sú obmedzené svojou fyzickou formou. Pretože sme nevedeli vymyslieť nič rozumnejšie, tak sme v digitálnom prostredí nasadili umelú nedostupnosť. Viete si predstaviť, že by takto fungoval YouTube? (Chybová hláška: „Video nie je možné zobraziť, pretože ho pozerá niekto iný.“)

Podobne to funguje aj inde: štát vymýšľa nezmysly s elektronickými kolkami (pretože na papierové kolky sú ľudia zvyknutí) a kľčovito digitalizuje do elektronického prostredia pekne zaradom papierové agendy, ktoré tu boli doslova od čias Márie Terézie, bez toho, aby niekto systém po stáročiach zreformoval, inovoval a nadizajnoval ho inak. Dnešný systém časopiseckého publikovania funguje 350 rokov, od čias Izáka Newtona. Ak nevyužijeme príležitosť reformy pri prechode do digitálneho prostredia, môžeme ešte viac zabetónovať pozíciu vydavateľov so zastaralými obchodnými modelmi a skončiť s podobnými nezmyselnými obmedzeniami ako knižnica, kde si je možné požičať jeden digitálny výtláčok či úrad, kde si musíme kúpiť elektronický kolok a robiť zbytočne komplikované a drahé úkony, lebo nikomu nenapadlo niečo lepšie.

Ak vedci nezoberú iniciatívu do svojich rúk, budú im ľudia bez fantázie aj naďalej „na chrpte rúbať drevo“ a diktovať nezmyselné obmedzenia. Je tu však nádej: zárodoky internetu aj World Wide Webu vznikli na akademickej pôde a je práve na akademickej komunite, aby aj teraz svetu ukázala, že namiesto rýchlejšieho koňa je možné mať automobil či lietadlo. V hre je oveľa viac ako len prístup a voľné čítanie či možnosť urobiť si papierový výtláčok: slo-

boda analyzovať a strojovo spracovať publikované dáta a články, sloboda vyvinúť efektívnejšie modely hodnotenia vedy, ale predovšetkým je v stávke ľudský progres ako taký. Namiesto upnutia sa na to, na čo sme zvyknutí, zväžme systematickú reformu a skúsme nastaviť systém tak, aby akceleroval rozvoj ľudstva namiesto toho, aby ho brzdil a dusil.

Open Access 2016+

Kniha si vytýčila svoje ciele a tie aj naplnila. Je veľmi dobrým úvodom do témy a rád ju záujemcom o tému otvoreného prístupu odporúčam. V PDF verzii, ktorú som dostal na recenziu, nebola uvedená licencia, no prekvapilo by ma, ak by autori propagovali otvorené licencie a sami ich nepoužívali. Ak chcú čitatelia ukázať, na čo sú širšie práva dobré, môžu vytvoriť doplnkový materiál, napr. odvodené dielo vo forme zhrnutí (executive summary) pre politikov; remixovať knihu do online podoby pre knihovníkov či študentov so zvýraznením tipov ako sa zapojiť (napr. aktivitami v rámci Open Access Week). A publikáciu o rok-dva podľa potreby aktualizovať. Lebo vďaka skutočnému Open Access je toto nielen možné, ale aj vítané.

Tento článok je zverejnený pod licenciou „Creative Commons uvedenie autora“
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Mgr. Ján Gondol', PhD.

gondol@gondol.sk ■

(Úrad splnomocnenca vlády SR pre rozvoj občianskej spoločnosti)